

Ekologinė problema

ŽMOGAUS IR GAMTOS SANTYKIŲ PROBLEMAS RAIDA FILOSOFIJOJE

Jūratė Mackevičiūtė

Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas
Saltoniškių 58, LT-2600 Vilnius

Žmogaus būties problema prasideda tada, kada jis, pratęsdamas savo biologinę evoliuciją, pereina į kultūros plėtotės stadiją. Žmogaus požiūris į gamtą yra pirmasis jo egzistavimo kriterijus. Pažindamas gamtą, žmogus ejo savęs pažinimo link – tai rodo filosofinės minties raida nuo kosmologijos iki antropologijos. Anksčiau egzistavęs natūralizmo principas, rodęs žmogaus priklausomybę gamtai, šiandien tapo ekologinio imperatyvo pagrindu. Kadangi kultūra yra universalus žmonijos egzistavimo ir raidos būdas, žmogaus ir gamtos santykių būdas, tai ekologiškumo principo būtina laikytis gamyboje, socialinių institutų veikloje, formuojant moralinius ir etinius idealus.

Raktažodžiai: natūralizmas, antropocentrizmas, holizmas, ekologinė etika.

Kas kaip atrodo ir kas tai yra iš tikrųjų – tai fundamentinė filosofinė problema, juo labiau kalbant apie žmogų. Mokslų duomenys apie žmogų ir jo gyvenamą pasaulį, paties žmogaus pažintinė, technišką ir gamybinę veiklą, jo, kaip subjektyvaus veiksnio, neišsenkamos galimybės, – visi šie dalykai labai komplikuoja klausimą, kas yra žmogus ir kiek jis protingas. Žmogaus būties problematika darosi vis prieštaringesnė.

Žmogaus gyvenime gamta visada vaidina ir vaidina svarbiausią vaidmenį. Ji visada buvo ir yra susijusi su kultūros raida, visada buvo ir yra žmogaus kūrybinio įkvėpimo šaltinis.

Kuo žmogus darosi galingesnis gamtos atžvilgiu, tuo jam svarbiau suvokti savo pranašumo ribas ir perspektyvas. Kadangi gamta buvo, yra ir bus amžinas žmogaus gyvenimo ir veiklos būs-

tas, tai nepaprastą reikšmę žmogaus ateičiai turi istorinis jo santykio su gamta patyrimas. Tas patyrimas kaupėsi technikoje ir gamyboje, moksle, mene ir moralėje, sintetinę išraišką jis įgavo filosofijoje. Žmogaus santykis su gamta turėtų būti pirmasis jo būties kriterijus. Jeigu žmogus nori būti, gyventi, tai pirmiausia jis turi būti protingas ir atsakingas gamtoje. Žmogus, pradėjęs keisti gamtinę tikrovę ir kurti kitokią realybę, ėmė jaustis vis galingesnis ir reikšmingesnis. Keitėsi jo priklausomybės nuo pasaulio suvokimas. Sukūręs savo kultūros pasaulį, žmogus sukėlė dviejų būties makrosferų – natūros ir kultūros – prieštaravimą. Civilizuotos visuomenės gyvenimas neįmanomas neintensyvinant gamybinių jėgų, technikos, visos kultūros. Natūros ir kultūros prieštaravimas pasireiškia grėsminga eko-

logine situacija. Todėl pirmasis žmogaus būties prieštaravimas, kuriam reikia spręsti, yra prieštaravimas tarp natūros ir kultūros.

Maždaug per tris tūkstantmečius žmogaus rašytinė mintis nuėjo kelią nuo fantastiško kosmoso suvokimo iki konkrečios mokslinės dabartinės ekologinės situacijos analizės.

Žmogaus ir gamtos santykių problema iškilo kartu su žmonių bendruomenių susidarymu. Pirmykštis žmogus neskyrė savęs nuo gamtos, laikė save jos dalimi, o gamtą ir aplinką sudvasindavo, sužmogindavo; tai pasireiškė totemizmu, animizmu, magija. Negyvosios gamtos objektų, gyvūnų, augalų sudvasinimas sąlygojo ir atitinkamus žmogaus santykius su gamta bei aplinka. Gamta, jos objektai buvo ne tik garbinami, bet jų ir baiminamasi. Tai pasireiškė mitologijoje, stabmeldystėje, ideologijoje.

Labai ilgas ir sudėtingas žmogaus vietos gamtos pasaulyje sąmoningos paieškos kelias. Per mitus, religiją ir pirmykštį meną jis vedė prie filosofijos ir mokslo. Didėjantys žmogaus poreikiai, vis didesnis gyvūnijos ir augmenijos panaudojimas tiems poreikiams tenkinti sudarė galimybes atsirasti žmonių egoizmui, antropocentrinėms idėjoms plėtotis. Palaiptamui nuo gamtos bei aplinkos viešpatavimo žmogui idėjų pereita prie gamtos pavergimo, viešpatavimo jai idėjos. Gamtos vertinimo kriterijumi tapo jos naudingumas žmogui. Dar Homeras sakė, kad žmogaus darbu paveikti gamtos objektai, pavyzdžiui, apdirbta žemė, amatininkų pagaminti daiktai, esą vertingesni ir naudingesni nei natūralūs. Tačiau svarbu teisingai suvokti vadinamąjį naudingumą. Medinis daiktas tiesioginio primityvaus vartojimo prasme yra naudingesnis nei augantis medis, bet jei iš visų augančių medžių padarysime „naudingus, tinkamus tiesiogiai vartoti daiktus, jų žmogui gali ir nebeprireikti“. Hipokratas, Herodotas, Plinijus ir kiti antikos mokslininkai nagrinėjo geografinės aplinkos,

pirmiausia klimato, poveikį papročiams, valdymo būdams ir kitiems socialiniams procesams.

Trijų didžiausių klasikinės graikų filosofijos kūrėjų – Demokrito, Platono ir Aristotelio – žmogaus koncepcijos turėjo įtakos vėlesnės filosofijos ir mokslo raidai. Demokritas pirmasis pateikė materialistinę makrokosmoso ir mikrokosmoso sąveikos teoriją. Bet žmogus jo filosofijoje įsivaizduojamas tik kaip kosminių elementų (atomų) sandara – mikrokosmosas.

Ilgai ir įvairiai aiškinta monistinė žmogaus prigimtis, jo priklausomybė gamtai, natūrali jo kūno ir sielos vienovė buvo paneigta Platono idealistinėje filosofijoje. Žmogus joje buvo išskaidytas į dvi skirtingas substancijas, ir siela įgavo pirmumo, t. y. idealaus prado, statusą. Platonas atmetė natūralistinę žmogaus ir pasaulio koncepciją, priešstatydamas jai idėjų teoriją.

Aristotelis, kritikuodamas idėjų teoriją, tapo gamtinės tikrovės tyrinėtoju. Kadangi žmogus – gamtos dalis, tai jis turi visus pagrindinius jos elementus; jo kūnas ir siela – tai du vientisos realybės aspektai. Sielą jis laikė visos būties forma bei esme. Aristotelio mintis apie tikslingą gamtą turėjo didelės įtakos gamtos reiškiniams suprasti. „Fizikoje“ natūralius gamtos reiškinius jis aiškino kaip laipsnišką iš anksto įdiegtos esmės realizavimąsi. Augimas ir tapsmas Aristotelio suvokiamas kaip tam tikras apibrėžtas procesas – nuo pradinio taško, užuomazgos iki galutinio užbaigimo. Šio proceso reguliarumas liudija gamtai būdingą tikslingumą. Tikrasis daiktų buvimo pagrindas glūdi galutinėse priežastyse ir veržimesi į tikslą. Tačiau to, kad šis procesas vyksta ne visiškai iki galo ir harmoningai, Aristotelis neišvelgė.

Įvairių senovės tautų visuomeninė sąmonė įvairiomis formomis atspindėjo žmogaus priklausomybę nuo gamtos, vienokią ar kitokią jų santykį. Gamta buvo reiškiamą fantastiniais ar realistiniais vaizdiniais, simboliais ar sąvokomis –

ji galėjo būti kosmosas, likimas, dievai, siela, idėja. Žmonės priklausomybę nuo gamtos reišė praktiškai – mitai ir religija buvo susiję su magija, filosofija turėjo taikomąją reikšmę per etiką ir estetiką, kurios lėmė tam tikrą žmonių elgesį gamtos atžvilgiu.

Senovės filosofijoje pradėta kurti antropologija tapo visų paskesnių žmogaus tyrimų pagrindu. Su ja negalėjo nesiskaityti nei idealistinė filosofija, nei religija bei teologija. Aristotelio apibrėžimas iškelia žmogų kaip protinę natūralumo ir socialumo neskaidomą vienvė. Aristotelio, kuris buvo paskutinis didžiausias antikos filosofas ir pirmasis mokslininkas, žmogaus koncepcija tapo atskaitos tašku daugelio su žmogumi susijusių problemų analizei. Toje koncepcijoje pabrėžiama, kad žmogaus nėra be gamtos.

Vakarų krikščionybės antropologija iškiliausiai buvo išreikšta dviejų jos didžiausių ideologų – Augustino ir Tomo Akviniečio kūryboje. Krikščioniška filosofija skyrėsi nuo senovės filosofijos tuo, jog nepakankamai apibrėžtiems pasaulėvaizdžiams ji priešpriešino griežtai determinuotą žmogaus matmenį – žmogaus ir Dievo santykį. Santykyje „žmogus – Dievas“ tilpo visi kiti žmogaus saitai, taip pat ir jo ryšys su gamta. Per Jėzų Kristų žmogus orientavosi į antgamtinį dangų, realiai gyvendamas žemėje. Žmogus – Dievo kūrinys, jis yra nuodėmingai puolęs, bet Kristaus kančios atpirktas, ir jam lemtas dangiškasis prisikėlimas – šiomis dogmomis remiasi Augustino antropologija. Dieviškoji žmogaus prigimtis iškelia jį virš gamtos. Bet jo prigimtinė nuodėmė daro jį niekingą.

Krikščioniškoji teologija, supriešinusi materiją ir dvasią, turėjo surasti vietą žmogui tarp šių priešingų polių. Žmogus buvo nužemintas prieš Dievą ir išaukštintas gamtoje. Žmogus, atsigręžęs į savo kūrėją, pats įgauna kūrybinės galios.

Tomas Akvinietis, remdamasis Aristotelium, teigė, jog nemateriali ir substanciali siela pil-

natvę įgauna tik kūne. Žmogų – individą jis vaizdavo kaip konkretų kūno ir sielos vienovės reišėją, o asmenybę – kaip pačią kilniausią būtybę visoje protingoje gamtoje.

Krikščioniškasis mokymas, teigiantis, kad gamta, kaip ir žmogus, yra sukurta Dievo, žmogų laikė aukštesne būtybe, kuriai gamta yra pavaldi, o pats žmogus pavaldus Dievui. Viduramžių pabaigoje vis populiarėjo žmogaus autonomijos idėja; ji galutinai įsigalėjo per Renesanso epochos humanistinį sąjūdį.

Ankstyvojo Renesanso mąstytojas Nikolajus Kuzietis buvo vienas iš humanizmo pagrindėjų. Jis nužymėjo perėjimą nuo teocentrizmo prie antropocentrizmo, „žemiškumą“ ir „dieviškumą“ suprasdamas kaip vientisą substanciją. Žmogų išaukštino kaip ryškiausią Dievo kūrinį, kuriam lemta pažinti ir kūrėją, ir jo sukurtą pasaulį. Renesansas – tai antropocentrinės žmogaus orientacijos stiprėjimas ir teocentrinės pasaulėžiūros krizė visose srityse (1, 7). Svarbiausi epochos reiškiniai – humanizmas ir Reformacija, gamtotyros pažanga, technikos ir geografijos atradimai, naujos meno formos – sudarė pagrindą realistinei pasaulėžiūrai ir vertybinei orientacijai, kreipė filosofiją į du svarbiausius visos būties dydžius – žmogų ir gamtą. Renesanso kultūra pakeitė viduramžišką būties kaip žmogaus ir Dievo santykio sampratą pasaulėvaizdžiu, reiškiamu žmogaus ir gamtos santykiu. Renesanso filosofija – tai iš esmės žmogaus ir gamtos filosofija. Žmogumi ir gamta domėjosi ne tik filosofija. Atgimimą skelbė menas. Žmogumi ir gamta gerėjosi ir jų didybę kėlė įžymiausi šios epochos literatai, tapytojai, skulptoriai, architektai. M. Koperniko astronomija, J. Keplerio astrofizika ir Galilei Galileo mechanika pradėjo keisti pasaulio substancialumo sampratą. Buvusiu absoliutinta ir sudvasinta gamta pasirodė besanti mokslo dėsnų paaiškinama konkretybė.

Renesanso kultūra buvo riba, nuo kurios prasideda lemiamas minties posūkis gamtos link. Žmogus dėl savo natūralios prigimties tapo aukščiausia vertybe, į jį atsižvelgė menas ir moralė, teisė ir politika.

Naujaisiais laikais aristoteliškąjį pasaulio suvokimą pakeitė mechanistinis, o gamybinių santykių tolesne raida vėl transformavo humanistinį žmogaus ir gamtos santykių harmonijos supratimą į utilitarinį – gamybinių racionalizmą.

Gamtą imta traktuoti deterministiškai, nebuvo matoma skirtumų tarp natūralaus ir dirbtinio judėjimo. Gamtos reiškinius bandyta aprėpti matematinėmis formulėmis, atrasti dėsniai tikrinami praktiškai. Gamta tyrinėta, norint ją valdyti ir paversti techniškai pakartojama pagalbine priemone. F. Baconas, B. Spinoza, R. Descartes grįžo prie antropocentrinio požiūrio į gamtą, manydami, kad mokslo žinios leidžia žmogui valdyti gamtą, o žmogaus galimybių didėjimas žmogų daro laimingą.

F. Baconas, eksperimentinės gamtotyros pradininkas, teigė, jog mokslinis gamtos pažinimas teikia žmogui jėgą, o pati gamta yra tik praktinio išnaudojimo objektas.

Galilei Galileo teigė, kad gamtos dėsniai būtinai turi būti aprašyti matematikos kalba, o duomenys patvirtinti eksperimentais. Panašiai savo „Filosofijos praduose“ teigė ir Descartes. Jis vertingu dalyku laikė tik matematinį gamtos mokslą. Pasak jo, Euklido geometrija yra pavyzdys, kaip iš ne itin akivaizdžių prielaidų dedukcijos būdu daromos išvados.

Tokia metodika, pirmiausia išskaidanti tikrovę į dalis, o vėliau jas susumuojanti, neišvengiamai vedė prie mechanistinio pasaulėvaizdžio. Descartes'o teigimu, žmogus yra gamtos viešpats ir savininkas.

J. O. La Mettrie, rėmęs Decsartes'o fizika, pasaulį suprato kaip aktyvią, materialią substan-

ciją, turinčią neorganines augalų ir gyvūnų formas (kuriai priskiriamas ir žmogus). Mąstymo procesas, būdingas tik žmogui, yra jo sudėtingos organizacijos rezultatas. I. Newtonas, sukūręs fizikos mokslą, matematinėmis formulėmis apibūdino tokius skirtingus fenomenus kaip mechanika, planetų judėjimas, jūros potvyniai ir atoslūgiai. Tačiau Visatos kūrėju jis laikė Dievą: „Ši nuostabi Saulės, planetų ir kometų tvarka gali būti tiktai mąstančios ir visagalės Būtybės darbas (2, 22) S. Laplace'as sukūrė teoriją, kuri paaikškino ne tik esamą dangaus kūnų konfigūraciją bei judėjimą, bet ir jų kilmę bei evoliuciją. Šios teorijos požiūriu, kūrėjas ir kūrybos planas pasirodė nereikalingi. Buvo pašalinta paskutinė kliūtis pertvarkyti gamtą pagal žmogaus norus. Aišku, tokia gamtos samprata neskatino dorovinių jausmų, tačiau ji buvo palanki industrinės civilizacijos plėtrai.

Kai, pradėdamas F. Baconu, į gamtą buvo žiūrima kaip į vienintelį tikrą pažinimo objektą ir kai buvo išplėtos natūrfilosofinės sistemos, ėmė rasti ir kitokių idėjų. Prancūzų švietėjas P. A. Holbachas, apibendrindamas gamtamokslinius darbus, sukūrė veikalą „Gamtos sistema, arba apie fizinio pasaulio ir dvasinio pasaulio dėsnius“, kuriame pavaizdavo didingą gamtą, kur žmogui skirta protingai ir dorai gyventi. Holbachas rašė, jog jo knygos tikslas – sugrąžinti žmogų prie gamtos, su kuria siejo protą, dorybę ir laimę. Kitas prancūzų švietėjas, J. J. Rousseau, sugebėjo giliau pažvelgti į natūralią prigimtį ir pateikti veiksmingesnių idėjų. Šviečiamajai filosofijai trūko orientacijos į socialinį, t. y. visuomeninį, žmogų. Rousseau akcentavo jausmo vaidmenį pažinime, mene, auklėjime, religijoje, moralėje bei visuose socialiniuose santykiuose. Pasak jo, žmogus pirmiausia yra jaučianti būtybė ir tik po to – mąstanti.

Vieniems švietėjams žmogaus idealas – tai apsišvietęs žmogus, suvokiantis savo natūralią prigimtį, suprantantis gamtos dėsnius bei jų poveikį. Jiems pirmiausia rūpėjo įveikti religines pažiūras į žmogų ir gamtą; o šviečiant žmogų – apeliuoti į jo protą. Rousseau idealas – „prigimtinis žmogus“ su „prigimtinėmis savybėmis“, kuris gyvena pagal gamtos įstatymą ir yra pavaldus ne protui, bet sąžinei (3, 60). Jis ragino žmogų nepamiršti savo gyvosios prigimties, deramai vertinti gamtą, o kvietimas „Atgal į gamtą“ buvo ir lieka reikšmingas.

Rousseau antropologija turėjo įtakos naujoms žmogaus ir jo natūralios prigimties sampratoms formuoti romantikų kūryboje bei klasikinėje vokiečių filosofijoje. Romantikai manė, jog blogis plaukia iš pačios žmogaus prigimties, o žmogaus santykį su gamta vėl pradėjo mistifikuoti. Romantizme žmogaus filosofija buvo pakeista estetika, nes buvo manoma, kad meno paskirtis – atkurti žmogaus vienovę. Gamta suvokiama kaip sudvasintas, bet nesąmoningas meno kūrinys. Romantikų kūrybos pagrindinės tezės tokios: poeto jausmas suvokia gamtą geriau negu mokslininko protas, nėra tiesos, išskyrus grožį. Žmogaus ir gamtos vienovės negalima nei paaiškinti, nei suprasti, ją galima tik stebėti bei intuityviai išgyventi.

Tiek gamtai, tiek ir žmogui aiškinti I. Kantas pritaikė savo svarbiausius gnoseologinius terminus. Jis teigė, jog antropologija – žmogaus pažinimas – kartu yra ir pasaulio pažinimas, nes pats svarbiausias dalykas pasaulyje – tai žmogus, nes jis sau yra paskutinis tikslas, o klausimą „kas yra žmogus?“ laikė svarbiausiu filosofijos klausimu. Kantas teigė, jog žmogus yra „dviejų pasaulių pilietis“. Jis turi kūną, todėl priklauso gamtos pasauliui. Jis turi dvasią, todėl šį pasaulį pranoksta. Būdamas gamtos pasaulio dalis, žmogus yra baigtinis, laikinas, ribotas, mirtingas, pa-

klūstantis būtinybei. Dvasios pasaulyje jis yra laisvas, peržengiantis ribas, siekiantis amžinybės. Pasak Kanto, žmogaus santykį su gamta lemia jo interesai bei tikslai. Žmogui nesvarbu, kokia gamta yra savaime, o svarbu, kokia ji yra būtent jam; gamta egzistuoja ne kaip gryna natūra, bet tokia, kokią ją padaro „grynasis protas“. Kanto filosofijos mintis ta, jog gamta neužbaigia formuoti žmogaus, ir jis, išeidamas iš jos, pats toliau tobulėja kurdamas kultūrą. Tačiau Kanto „grynasis protas“ suvokė amžiną žmogaus santykio su gamta prieštaravimą. G. Hegelio „pasaulinis protas“ buvo bandymas spręsti šį prieštaravimą pajungiant gamtą, žmogų ir kultūrą išoriniam, jų atžvilgiu objektyviam loginiam procesui. Kantas, išskyręs žmogaus priklausymą gamtinei būtinybei ir moralinei laisvei, siekė abiejų pradų vienovės kultūros bei dorovės pagrindu.

Nors romantikų ir vokiečių filosofijoje panteizmu grindžiama žmogaus ir gamtos vienybė yra abstrakti, egzistuojanti tik žmogaus sąmonėje, tačiau ji gražino gamtai tikslingumą bei subjektyvumą ir suvaidino svarbų vaidmenį žadinant dorovinius jausmus gamtos atžvilgiu. Vokiečių filosofų idėjas perėmė kiti mąstytojai, toliau plėtojo ir net praktiškai įgyvendino. Tai rodo XIX a. viduryje Amerikoje susiformavusi filosofinė srovė – transcendentalizmas. Amerikiečių transcendentalistų ideologija susiklostė veikiamą vokiečių transcendentinės filosofijos ir anglų romantizmo. Tolesni idėjiniai šaltiniai – Rytų tautų ir antikos kultūra bei protestantiška dorovinio tobulėjimo etika. Amerikiečių transcendentalizmo pradininkas filosofas ir poetas R. Emersonas buvo įkūręs „Transcendentalistų klubą“. Jis skelbė, jog gamta – dvasios simbolis, „aukščiausios sielos“ įkūnijimas.

Emersono sekėjas H. D. Thoreau priklausė JAV filosofinei bei literatūrinei grupei, ku-

ri, kaip I. Kantas ir F. Schellingas, vaizdavosi gamtą kaip transcendentinę sferą, tariamai esančią už žmogiškojo patyrimo ribų. Įsivaizduodami gamtą kaip antjuslinę, idealią substanciją, jie manė, jog su ja galima bendrauti universaliame, panteistiniame procese. Gamta esanti neišsenkama dvasinė esmė, kurios šaltinis – visuotinis harmoningas pradas. Thoreau kūrinyse „Volde-nas, arba Gyvenimas miške“ skelbia, jog gamta ir žmogus – lygiateisiai partneriai. Tik dvasiškai laisvas ir doras žmogus gali autentiškai bendrauti su gamta, kurią jis pamilsta ir supranta. Gamta nuolat atgimsta ir atsinaujina, joje atgimsta ir atsinaujina žmogus. Ji atlieka žmogaus ryšio su „absoliučia siela“ vaidmenį. Transcendentališkas natūralizmas sieja dvasingą žmogų su gamtos dvasingumu: juose įkūnytas absoliutus dvasinis pradas. Iš to prado sklinda tiesa, gėris, grožis, o per gamtą juos pasiekia žmogus.

Iškėlęs žmogaus ir gamtos santykį iki aukščiausio dorovingumo lygmens, Thoreau vertino santykį taip pat ir estetiniu požiūriu. Gamtos gėris ir grožis – neatskiriama dalykai. Etninį ir esteti-ninį žmogaus santykio su gamta aspektus jis kėlė aukščiau už pažintinį, mokslinį. „Thoreau – mokslininkui ir filosofui, bet dar labiau poetui – gamta buvo begalinė būties knyga, kurią reikia išmokti skaityti jos nesunaikinant (4, 242).

Thoreau plėtota gamtos ir žmogaus harmo-nijos idėja atvėrė kelią tokiems mąstytojams kaip L. Tolstojus, M. Gandis, A. Schweitzeris, M. Lju-teris Kingas. Šie mąstytojai ėjo į žmones su vi-suotinės meilės idėjomis, propagavo dorovinio asmenybės tobulinimosi, gailestingumo, žalos nedarymo jokiai gyvai būtybei idealus.

Beveik iki XX a. vidurio gamta buvo mistifi-kuojama, idealizuojama, poetizuojama. Ji buvo tradicinis fundamentalus mokslinio pažinimo ir meninio pavaizdavimo objektas. Bet nuo šio šimtmečio vidurio prasidėjo žmogaus santykio

su gamta lūžis, įgavęs globalinę reikšmę ir pa-kreipęs žmogaus mąstyseną kita linkme. Žmo-gaus santykis su gamta tapo ekologiškai proble-miškas.

Žmogus, kaip gyva būtybė, neišvengiamai su-sijęs su gamta, kuri yra jo egzistavimo pamatas, maisto bei įvairių žaliavų šaltinis. Tačiau žmo-gaus egzistavimui nepakanka vien tiesioginio ry-šio su natūraliąja aplinka. Gamta pati savaime dar negarantuoja žmonių giminės išlikimo.

Ilgame biologinės ir ypač socialinės raidos procese žmogus ištrūko iš geležinių gamtos varž-tų. Gamta ėmė jo jau nekontroliuoti. Priešin-gai, dabar žmogus pradėjo valdyti gamtą ir dik-tuoti jai savo valią. Žmogus, valdydamas gamtą, privertė ją tenkinti savo poreikius, o šie, nuolat augdami, vertė žmogų vis labiau užkariauti gam-tą ir intensyviau ją eksploatuoti. Visuomet buvo siekiama kiek galima daugiau paimti iš gamtos, naudotis ja, nepaisant to, kokie bus tokios veik-los tolimesni padariniai. Šioje ilgus šimtmečius trukusioje kovoje su gamta ilgainiui susiforma-vo žmogaus kaip gamtos užkariautojo įvaizdis, susiklostė gamtai priešiški santykiai, kurie bu-vo įprasminami sąvokomis apie materijos ir dva-sios, kūno ir sielos dvilypumą bei nesutaikomą jų priešingumą.

Vienas iš pirmųjų kritiškai reagavęs į Vakarų Europos civilizaciją, paremtą mechanistine gam-tos samprata, kaip jau minėjome, buvo Rousse-au. Jis atkreipė dėmesį į žmogaus nutolimo nuo gamtos tragiškas pasekmes, žmogų kaip mąstan-čią būtybę pavadino „išsigimusių gyvulių“ (3, 74). Po šimto metų tą pačią mintį pakartojo vokiečių filosofas F. Nietzsche. Jis teigė, kad žmogus yra „dar nesubrendęs gyvulus“. Šios idėjos XX am-žiuje paskatino plėtoti naują minties kryptį – fi-losofinę antropologiją, nes poreikių tenkinimas, kaip žmogaus prisitaikymo prie gamtos forma, reikalavo tikslesnės žmogaus ir gamtos charak-

teristikos. Filosofinė antropologija siekia išryškinti žmogaus būties pagrindus bei sferas, atskleisti žmogaus individualumo bei kūrybinių galimybių ištakas, paaiškinti žmogaus prigimtį ir jį supančio pasaulio prasmę. Vadinasi, filosofinė antropologija domisi žmogumi ne tik kaip objektu, bet pirmiausia kaip subjektu. Mąstančio žmogaus poreikis aiškintis savo egzistencijos prasmę nėra vien teorinis.

Gyvūnas priverstas gyventi pagal biologinius gamtos dėsnius; jis yra gamtos dalis ir niekada neišsiveržia iš jos. Jo egzistavimui būdinga harmonija su gamta. Pasak E. Frommo, savęs suvokimas, protas ir vaizduotė sutrikdo harmoniją, būdingą gyvūno egzistavimui. Žmogus, suvokdamas save, supranta savo bejėgiškumą bei savo būties ribotumą. Jis niekada neįveikia savo būties prieštaravimo, nes negali atsikratyti proto, jeigu ir norėtų; negali atsikratyti savo kūno, kol šis gyvas, o kūnas verčia jį geisti gyvenimo. „Žmogus – vienintelis gyvūnas, kuriam jo paties egzistavimas yra problema, kurią jis turi išspręsti ir nuo kurios jis negali pabėgti. Jis negali sugrįžti prie ikižmogiškos harmonijos su gamta, turi toliau vystyti protą, kol taps gamtos ir savęs paties viešpačiu“ (5). Taip pat žmogaus egzistencijos disharmonija iškėlė tokius poreikius, kurie pranoksta jo gyvūnišką prigimtį. Tie poreikiai pasireiškia siekimu atstatyti vienybę bei pusiausvyrą tarp savęs ir gamtos.

K. Jaspersas galvoja, kad žmogiškoji būtis pasaulyje yra nepatikima, o jos saugumą turi užtikrinti viešpatavimas gamtoje ir žmonių bendrumas. Žmogus apvaldo gamtą, kad priverstų ją tarnauti sau: pažinimas ir technika gamtą padaro patikimą. Tačiau, net apvaldžius gamtą, joje išlieka tai, ko negalima apskaičiuoti. Tai nuolatinė grėsmė, pasmerkianti pralaimėjimui, nes sunkaus vargingo darbo, vienatvės, ligos ir mirties pašalinti neįmanoma (6).

Išorinio pasaulio pertvarkymas – tai viena žmogaus veiklos pusė. Pertvarkydamas gamtą, žmogus kartu keičia ir savo paties prigimtį, plėtoja savo žmogiškąsias galias, tobulėja. Kokia kryptimi plėtosis žmogus, pirmiausia priklauso nuo jo santykių su išoriniu pasauliu pobūdžio ir tos veiklos, kuria jis keičia ir pertvarko tą pasaulį. Vadinasi, išorinio pasaulio pertvarkymas ir savęs paties keitimas glaudžiai tarpusavyje susiję procesai. Tačiau išorinio ir savo vidinio pasaulio keitimas, nors ir susiję, bet kartu – skirtingi, sąlygiškai savarankiški procesai. Istorija rodo, kad šie procesai plėtojasi visai netolygiai. Žvelgdami praeitin, pastebime, kad pagrindines savo jėgas žmogus visada skyrė išoriniam pasauliui nugalėti, materialinei gerovei susikurti. Tuo tarpu savo dvasios plėtotei, vidiniam pasauliui tobulinti dažnai jam pritrūkdavo galios ar valios arba iš viso tam jis buvo abejingas. Vadinasi, nepaprastas žmogaus aktyvumas išoriniame pasaulyje nebuvo lydimas tokio pat aktyvumo savo vidinio pasaulio atžvilgiu. Dėl to žmogus, neribotai išplėtęs valdžią gamtai, savo dvasia pasirodė ribotas ir atsilikęs. Labiausiai kaip tik dėl to šiandien žmogų lydi sunki ekologinė problema.

Nelaimės, kurias užsitraukia žmogus, primena humanisto, vokiečių ir prancūzų mąstytojo A. Schweitzerio teiginį, jog žmogus dėl to susikuria daug dramatiškų situacijų, kad jis, be galo išplėtęs savo valdžią gamtai, neišmoko pats savęs valdyti. Schweitzeris jautė ir suvokė visos visatos gyvybės vientisumą ir jos puoselėjimą laikė svarbiausiu moraliniu žmogaus gyvenimo tikslu. Žmogaus valią gyventi jis laikė paslaptina universumo jėga, iš kurios kildino didžios pagarbos gyvybei principą – visos moralės pradžią ir pabaigą, atsakomybę už visą pasaulį ir žmogų (7).

Egzistenciniu požiūriu, žmogus yra ne toks, kokį jis save supranta, bet toks, kokį jis save su-

prasti norėtų, kokijis save suvokia po egzistavimo; žmogus yra tik tuo, kuo jis pats save padaro. Kadangi žmogus yra pasmerktas būti laisvas, todėl ir yra atsakingas už viską, ką daro. J. P. Sartre'ui žmogus yra ir lieka savo prasme teigianti būtybė, galinti lemti pati save.

Šiandien gamta mums nebekelia baimės: atskleidėme jos paslaptis ir išmokome kovoti su joje žmogui slėpėjusia grėsme. Veikia mes bijome savęs pačių: esame patyrę, kad žmogus gali susikurti sau tokių katastrofų, prieš kurias nublinksta visos galimos gamtos katastrofos. Šiandienos likimą lemia nebe gamta, o žmogus.

Dabartinės filosofijos krypties – holizmo – principas: žmogus – visuomenė – technika – aplinka turi būti suvokiami kaip vieninga integra-

li sistema. Technosfera (mašinos, aparatai, įrankiai), kuria naudojami žmonės, nuolat veikia ir veiks aplinką ir gamtą. Todėl labai svarbu ekologizuoti techniką, siekti ekotechninio mąstymo bei veiklos.

Ar pajėgs žmogus atgauti būties vientisumą ir suteikti savo santykiui su gamta dorovinį turinį, – parodys ateitis. Tačiau šiandien turime aktualizuoti bendražmogiškuosius, taip pat globalinės dorovės principus, ginti visos esamybės teisę į būti, akcentuoti pagarbą gyvybei, harmoningą visuomenės ir gamtos raidą. Siekdama išvengti ekologinių katastrofų grėsmės arba bent jas atitolinti, visuomenė turėtų siekti, kad kiekvienam jos nariui nebūtų svetimas saikingumas bei savo veiklos padarinių suvokimas.

LITERATŪRA

1. Filosofijos istorijos chrestomatija. Renesansas. Vilnius, 1984.

2. Соколов В. В. Европейская философия XV–XVIII веков. Москва, 1984.

3. Ruso Ž. Ž. Rinkiniai raštai. Vilnius, 1979.

4. Pavilionis R. Henri David Thoreau ir jo pasaulis // Thoreau H. D. Voldenas, arba gyvenimas miške. Vilnius, 1997.

5. Fromm E. Psichoanalizė ir religija. Vilnius, 1981.

6. Jaspersas K. Filosofijos įvadas. Vilnius, 1989.

7. Kalenda Č. Ekologinės etikos tapsmas. Vilnius, 1998.

8. Christopher Key Chapple. Ecological Prospects: Scientific, Religious, and Aesthetic Perspectives. New York: SUNY Press, 1994.

9. Best Steve. Weird Science: Sustainable Development, Deep Ecology, and Social Critique. Illuminations: Best.

THE DEVELOPMENT OF HUMAN AND NATURE RELATIONS IN PHILOSOPHY

Jūratė Mackevičiūtė

Summary

The article analyses an ecological problem from the philosophical standpoint. I discuss the way which led human reason has covered from the cosmological ideas to the concrete scientific investigations of the present ecological situation.

Formerly the principle of naturalism only passively

stated human identity with nature. Now it has turned into the ecological imperative.

This principle is obligatory for all spheres of contemporary culture.

Key words: naturalism, anthropocentrism, holism, ecological ethics.

Įteikta 2000 09 12